

KÜZDELEM A BÉCSI BÉKE EGYHÁZÜGYI
RENDELKEZÉSEI KÖRÜL
MEGJEGYZÉSEK AZ ELSŐ ARTIKULUS
ELŐTÖRTÉNETÉHEZ*

THE STRUGGLE OVER THE ECCLESIASTICAL
PROVISIONS OF THE TREATY OF VIENNA.
NOTES ON THE PRECURSORS OF THE FIRST
ARTICLE

Kruppa Tamás

MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport
tudományos főmunkatárs
SZTE JGYPK egyetemi docens

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyarországi vallásgyakorlat szabályozásában kulcsszerepet játszó pontok amelyek elfogadására 1605-1606-ban, a Bocskai István által vezetett felkelők és a Habsburg kormányzat által atfolytatott tárgyalások eredményeként került sor, a mai napig a Károlyi Árpád által kiadott források alapján és az ő narratívájában ismerjük. Ennek alapja a 19. századi osztrák-magyar kiegyezés volt. A források újra olvasásának, és a kutatásba újabbak bevonása olyan új eredményekhez vezetett, amelyek alapján lehetővé vált az eseményeknek egy másfajta lehetséges értelmezése. Ez az eddigiekhez képest jóval nagyobb és pozitívabb szerepet tételez fel az események alakításában a Magyar Tanácsnak és különösen Forgách Ferencnek.

Abstract

The treaty that played a key role in the regulation of religious practice in Hungary, and which was signed as the result of negotiations between the rebels led by István Bocskai and the Habsburg government in 1605–1606, is still only known from the sources published by Árpád Károlyi and through his narrative. This resource was based on the Austro-Hungarian Compromise of the 19th century. The re-reading of the authentic sources, and the inclusion of some new ones in the research, has led to new findings that allow for a different possible interpretation of the events. This implies a much greater and more positive role for the Hungarian Council and Ferenc Forgách in particular in shaping events.

Kulcsszavak: bécsi béke, vallásgyakorlat szabályozása

Keywords: Treaty of Vienna, regulation of religious practice

A Habsburg kormányzat megbízottainak Bocskai követeivel 1605 őszén a korponai országgyűlésen lefolytatott tárgyalásait, a kialakított feltételeket, az első bécsi béke pontjait, majd az 1606 áprilisában összehívott kassai általános gyűlés ezzel kapcsolatos kifogásait, illetve annak következtében az egyezség újra tárgyalását, végül a június 23-án elfogadott (második) bécsi béke fordulatos eseményeit igen széles levéltári bázison, máig ható érvénnyel Károlyi Árpád írta meg a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. és XII. kötetében.¹ Az alábbiakban az általa leírtak alapján, mondhatni az ő narrációjából kiindulva tesszük vizsgálat tárgyává azokat az iratokat, amelyek főleg a szabad vallásgyakorlatot érintő 1. cikkellyel foglalkoznak. Ezek zömét Károlyi ismerte és kiadta, és csupán néhány olyan akad, amelyet nem használt fel.

Ezen a ponton felvetődhet a kérdés: ha Károlyi majdnem két teljes kötetet szentelt ezeknek a tárgyalásoknak, és ha újabb, eddig nem ismert irat sem került elő, mi értelme elővenni és újra olvasni az egyszer már alaposan elemzett, illetve kontextusba helyezett iratokat? Sem újabb tárgyalási pontok nem kerültek elő, sem egy újabb egyezményváltozat, amelyek felülírnák az eddigieket. A hangsúlyt nem is erre, hanem az eseményelmondásra helyezzük, mivel mai ismereteink kiindulópontja a Károlyi-féle narrativa: az alábbiakban az alkudozásokban részt vevő és igen fontos szerepet játszó Forgách Ferenc püspök-kancellár politikai tevékenységének a Károlyi által megrajzolt képnél árnyaltabb olvasatát vázoljuk fel. Ennek megértéséhez először okvetlenül fel kell idéznünk azoknak a tárgyalásoknak a főbb eseményeit, amelyek döntő módon hatottak a bécsi béke vallás- és egyházügyi pontjaira, ezen keresztül pedig az 1608-as koronázás előtti és utáni törvényekre, és amelyek joggal számítanak a szabad vallásgyakorlat magyarországi története mérföldköveinek.

1605 nyarán, nem sokkal a szerencsi országgyűlés után Rudolf császár és Bocskai, illetve az ő megbízottjaik közötti béketapogatózások határozott formát öltöttek: itt most nem részletezendő okokból, mivel ezek túlságosan is ismertek, mindkét félnek érdekében állt, hogy a polgárháborúnak vagy felkelésnek² minél hamarabb

¹ * Készült az MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport (ELKH) keretében a TKI támogatásával. Magyar Országgyűlési Emlékek XI. 1605–1606. XII. 1606. Szerk. Károlyi Árpád. Bp., 1899, 1917 (a továbbiakban MOE).

² A Bocskai-felkelés minősítéséhez legújabban lásd Pálffy Géza egyébként többször is kifejtett véleményét. Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a

véget vessen. Károlyi szerint a tárgyalásokra a császártól teljhatalmat kapó Mátyás főherceg tárgyalóbiztosnak először Forgách Ferencet jelölte ki. Erre egyébként konkrét adatot nem hoz, csupán Giacomo Serra pápai hadbiztos egy október 22-i jelentését idézi, amely szerint a főherceg ígéretet tett a nyitrai püspök jelölésére.³ A „túl buzgó s egyoldalú” kancellár-püspök azonban alkalmatlan volt a tárgyalások lebonyolítására, ezért Mátyás főherceg választása végül a kancellár öccsére, Zsigmondra esett. Károlyi szerint a másik, közvetett bizonyíték a jelölésére Illésházy Ottavio Cavrianihoz írott levele lenne, amelyben a tárgyalásokra célozva kifejtette, hogy a püspökök inkább a hivatásuknak éljenek és ne avatkozzanak bele a világiak ügyébe.⁴ Ez alapján az tűnik a valószínűbbnek, hogy bár a püspök neve felmerült, de nem a személye, vagyis túlbuzgalma és elfogultsága, hanem inkább egyházi státusza volt a fő akadály, és nem a főherceg, hanem a másik tárgyalófél számára.

A korponai tárgyalásokra kiválasztott Forgách Zsigmondnak szánt utasítást Károlyi nem találta meg, ahogyan hasztalan kereste a Magyar Tanácsnak szintén a tárgyalásokra készült, és többek közt a vallásügyi pontokra vonatkozó augusztus 7-i állásfoglalását. Ennek tartalmára Melchior Klesl Giovanni Stefano Ferreri nunciusnak írt február 11-i leveléből, valamint a vatikáni Fondo Borghese III. sorozatának 51C. kötete, ahonnan a Klesl levél származik, D mellékletének néhány sorából következtetett.⁵

A helyzet 18 évvel később megváltozott: az 1917-ben kiadott MOE XII. kötet a Magyar Tanács 1606. június 5-i a szabad vallásgyakorlatot érintő véleményének függelékeként közli a tanács egy évvel korábbi, addig hiába keresett 1605. augusztus 7-én kelt opinio vallásgyakorlatot érintő pontját. Az irathoz tartozó jegyzetben pedig szó szerint hosszan, majdnem fél oldalnyi terjedelemben olvashatjuk is a „véleményes jelentés” hosszú bevezetőjének vonatkozó részét. Mindkét irat a bécsi udvari kamarai levéltárból került elő. Úgy tűnik tehát, hogy végül megoldódott ennek a fontos iratnak a sorsa: ne feledjük, hogy a Mátyás főherceg számára készült, a korponai tárgyalások vallásügyi részére vonatkozó állásfoglalás alapja ez a magyar tanácsi vélemény volt, és ez volt végső soron Forgách Zsigmond „sorveze-tője” is az Illésházyakkal folytatott tárgyalásokon.

A Magyar Tanács opiniója: 1605. augusztus 7.

Az MOE XII. kötetében augusztus 7-i opinióként közölt szövegnek a bevezető része négy sorral hosszabb a Klesl által Rómába beküldött

Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. 351–418.

³ MOE XI, 214.

⁴ MOE XI, 215.

⁵ MOE XI, 205, 257. Klesl levelét a vonatkozó résszel lásd uo. 865.

változatnál, a fentebb említett 51C kötetben található D mellékletnél, amely nem tartalmazza azt a mondatot az egyszerű katolikusok, illetve a klerikusok üldözéséről.⁶ Károlyi szerint ennek az volt az oka, hogy Mátyás főherceg a magyar klérust tehesse felelőssé a német birodalom katolikus rendjei előtt a bécsi béke szabad vallásgyakorlatra vonatkozó törvénycikkelye miatt, mondván, hogy a főpapok már jóval az 1606. júniusi elfogadás előtt beleegyeztek a „teljes vallásszabadságba.”⁷ Ennek érdekében hagyatta volna ki az utolsó mondatot, amely arról szól, hogy öfelsége, a császár nem hogy nem háborgatta a nem katolikusokat, hanem éppen hogy őket, az egyháziakat, sőt az egyszerű katolikus közembereket érte az üldöztetés. Nyilván a protestánsok részéről. Felvetődik azonban a kérdés, hogy ez esetben kinek a számára készült a kamarai példány. Sem erről, sem arról nem tudunk meg semmit, hogy egyáltalán elküldték-e ezt bárkinek is. Ha sem Rómának, mivel oda Klesl a rövidebb verziót küldte, sem a birodalom katolikus rendjeinek nem juttatták el, akkor feltehetően belső terjesztésű anyag, a Habsburg Birodalom egyik központi tanácsadó szervének hivatalos irata lehetett. De ha a két mondat tartalmát nézzük, akkor sem teljesen oszlik a homály: e szerint az első cikkelyt illetően – amely tehát a vallásgyakorlatot volt hivatva szabályozni, és amellyel kapcsolatban a szerencsi országgyűlés azt követelte, hogy a törvény ebben az artikulusban nevesítse a protestáns felekezeteket – úgy szól a Magyar Tanács állásfoglalása, hogy öfelsége senkit nem háborgatott eddig a vallásában, maradjanak tehát a régi, értsd eretnek ellen hozott cikkelyek, mert ezek eddig sem jelentettek komoly akadályt az új felekezetek terjedése útjában. Ezzel szemben, olvassuk Károlyinál, ha a következő, az egyszerű katolikusok üldözéséről szóló mondat is bekerült volna a birodalomba küldött változatba, akkor az nemcsak a klérusra nézve lett volna kínos. Felvetődik a kérdés: Károlyi tényleg komolyan gondolta, hogy a főherceg azzal akarta megvádolni az egész magyar klérust a birodalmi rendek előtt, hogy beleegyezett a szabad vallásgyakorlatba? Miközben ő és tanácsosai, a „politikuskok” vállvetve küzdöttek azért, hogy ez ne történjen meg, és a magyar katolikus egyházat és katolicizmust éppen saját vezetőivel szemben mentsék meg? Éppen Forgáchcsal és Szuhayval szemben, akiket egy évvel korábban még kompromisszumképtelenségük miatt ért vád, hogy nem értették volna meg az idők szavát, amivel saját egyházukat sodorták végső veszélybe? A tanácsi állásfoglalás első fele pedig, hogy tudniillik a király eddig senkit nem zavart vallása szabad gyakorlatában, valóban kizárólag a klérusra nézve lett volna

⁶ Ez a mondat a következő: „... quin potius catholicis facta est iniuria, cum non solum episcopi, canonici ac alii quique religiosi capti et trucidati, sed etiam multi plebei catholici male ab eis tractati fuerint.” MOE XII, 434.

⁷ MOE XII, 434/2. jegyzet.

kompromittáló, az ország királyára, a főkegyurára nem? Csak abban az esetben, ha az egyszerű katolikusok üldözésére vonatkozó mondat bent marad?

Károlyi gondolatmenete azonban azért is sántít, mivel elismeri, hogy ezt az 1605. augusztus 7-én keletkezett szöveget, pontosabban ezt a részét csak majdnem egy évvel később továbbították a birodalomba az érdekelt feleknek. Tehát az érvelés lehet, hogy 1606-ra igaz, 1605-re azonban aligha érvényes. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Rómába is ugyanez a rövidített változat került, ráadásul nem egy évvel korábban, hanem rövid idővel az irat keletkezése után.

A Forgách Zsigmond császári tárgyalóbiztos számára készült instrukcióban azonban megjelöljük: ebben szerepel az említett kiemelt rész, vagyis az történhetett, hogy a Magyar Tanács állásfoglalásának minket érdeklő, a katolikusok üldözését felemlető sorait beemelték az instrukcióba, amelynek egyébként csak a második változatát ismerjük, ezt azonban több példányban. A szöveg szinte szó szerint követi a Magyar Tanács állásfoglalásának vonatkozó részét, ám a dolog mégsem ilyen egyszerű, mivel az instrukcióban található rész valamennyivel bővebb a tanácsi opinióban szereplőnél, tehát menet közben kissé kibővítették a szöveget, amire a későbbiekben még vizsgálatok, de előtte feltétlenül szükséges az iratot közelebbről is szemügyre venni.⁸

Az augusztus 7-ei iratnak, ahogyan fentebb említettem, Károlyi három részletét közli, azzal az indoklással, hogy a vallásüggyel kapcsolatban ezek az érdekesek. A kontextusról annyit árul el, hogy „a véleményes jelentés hosszú bevezetése” Bocskai vádjaira felel, és ezek kapcsán érinti a vallás kérdését.⁹ Ezért nem derül ki, hogy az állásfoglalás, amelynek a második része a felkelt rendek által benyújtott követelésekre cikkelyről-cikkelyre haladva reagál, első felében érdekes gondolatmenetet rögzít: kiderül belőle, hogy Bocskai nem óhajtott a néhai János király sorsára jutni, akinek I. Ferdinánddal kötött váradi békéjét ez utóbbi beárulta a Portán, ezért már az elején leszögezte, hogy mindenről be fog számolni a szultánnak. A tanácsosok a valóságot kissé megszépítve azt válaszolják erre a felvetésre, hogy a császár mindig a kereszténység és a pápa érdekeit nézte.¹⁰ Bocskai tehát történeti argumentációt használ, amikor Ferdinánd császár példáját felhözva vádolja meg a priori tárgyalópartnerét.

A másik személy, aki Ferdinánd mellé kerül, Bocskai személyes ismerőse, Giovanni Giacomo Barbiano, Belgioioso egykori kassai főkapitány. Az ő esete a váradi békéhez hasonlóan nemcsak a kortár-

⁸ MNL OL I 47 Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Hoffinanz Ungarn, Bocskaysche Friedensakten, 489–490.

⁹ MOE XII, 434.

¹⁰ MNL OL I 47, Bocskaysche Friedensakten, 423.

sak, hanem az utókor számára is meglehetősen ismert. Kemény kassai fellépését, valamint a Bocskai elleni támadást a felkelés közvetlen kiváltó okai között tartjuk számon. Az eset 1605-ben finoman szólva még frissnek és elevennek számított, amire az utal, hogy a néhány oldalas bevezető rész kétszer is visszatér a generális személyére. Az irat szerint nem kellene a felkelés okaival kizárólag Belgioiosot megvádolni, mivel Bocskainak, ha üldözve érezte volna magát, talán öfelségéhez vagy a főherceghez kellett volna fordulnia jogorvoslatért, és saját futárokat kellett volna küldeni a császárhoz, ha leveleit a gróf elfogta volna. Így kiderült volna az igazság, és Bocskai elégtételt kapott volna.¹¹ A Bocskai által megfogalmazott vádhoz képest az irat más megvilágításba helyezi az egyébként általunk is meglehetősen jól ismert eseményeket: Bocskai leveleit valóban elfogták Belgioioso emberei, amikor Concini emberei szétugrasztották a Bethlen vezette erdélyi bujdosók Temesvár alatti táborát.¹² Ennek poggyászai közt találtak a bihari nagyúr által, illetve neki írott leveleket is: ezek azonban rá nézve nem voltak kompromittálóak. A Tanács tagjai tehát feltehetően erre a történetre utalnak, amihez még hozzá kell tennünk, hogy Bocskai egyik török levélhordóját viszont valóban elfogták.

A következő bekezdés szintén figyelemre méltó: két olyan vádat említ egy mondaton belül, amelyeknek látszólag nincs is közük egymáshoz. Az egyik a háború, amelyben magyar mágásokat öltek volna meg, a másik a kassai templom (és a XXII. artikulus)¹³ ügye, tehát itt kanyarodunk vissza Belgioioso személyéhez. A pusztító háború kapcsán megfogalmazott vádra a tanács válasza, hogy annak idején Bocskai is támogatói közé számított (ő kötötte meg Báthory Zsigmond nevében a törökellenes szövetséget!), másrészt viszont váddal élnek, hogy tudniillik Bocskai csapatai a török és tatár csapatokkal példás egyetértésben az idegen zsoldosoknál is nagyobb pusztítást okoznak az országnak. A vallás ügyében pedig öfelsége ősei nyomdokában haladt, és esküjének megfelelően járt el ebben a kérdésben is: ha visszaélés történt volna, az az ő tudta és beleegyezése nélkül történt. A kassai templom elvételével, amely egyébként főkegyúrként amúgy is az övé, sem akart indulatokat kiváltani. A mágások közül törvénytelenül senkit sem ítélték el. Ami pedig a XXII. artikulust illeti, azzal kizárólag az volt a célja a királynak, hogy az országgyűlések tárgyalásait ne hátráltassák a vallás ügyének előhozásával: vallásában tehát senkit nem akart öfelsége háborgatni. Ami Belgioioso ügyét illeti, őt nem azért nevezték ki generálisnak, hogy bármilyen jogtalanságot kövessen el, éppen Bocskai próbálja bűneit öfelsége nyakába varrni.

¹¹ MNL OL I 47, Bocskaysche Friedensakten, 424.

¹² Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp., 1961, 57–58.

¹³ Károlyi Árpád: Néhány történelmi tanulmány. Bp., 1930, 154–226.

Ezt a hajdúk török és tatár csapatokkal együtt véghezvitt pusztításai éppen eléggé bizonyítják.

Az egész gondolatmenet jól látható módon reflektál a rendek kiáltványára, a Querelára, amelyre konkrét utalást is tesz, amikor a fentebbiek után rátér arra, hogy Bocskai rágalmaait külföldön terjeszti (*sparsis hinc inde famosis scriptis*).¹⁴ Belgioioso esetében érezhető, hogy az irat megpróbálja különválasztani a király és a generális személyét: tudjuk, hogy a felkelés kirobbanása után Prágában, de Bécsben is igyekeztek elhatárolódni a gróftól, őt okolva az események miatt. Belgioioso igen hamar, feltehetően 1605 első hónapjaiban hosszú iratot szerkesztett ügye védelmében, amelyben saját levelezését idézve tételesen igyekezett tisztázni magát a vádak alól, azt állítva, hogy, ahogyan manapság mondani szokás, kassai generálisként parancsra cselekedett. Legalább egy ilyen parancsot ismerünk, amelyet Paulinyi Oszkár adott ki: ettől függetlenül a protestáns propaganda eszköztárában Belgioioso az önkény szimbólumává vált, a Habsburg-kormányzat pedig igazában véve képtelen volt tisztázni magát a vádak alól.¹⁵

Szemmel láthatóan ezzel küszködik az opinio is: ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel a Forgáchnak adott instrukció érvrendszere tulajdonképpen ennek a propagandaháborúnak a lenyomata. Jóllehet az ez után következő, és Károlyi által többször és bőven idézett iratokban nem találjuk meg Belgioioso, hanem csak a jámbor elődök, Ferdinánd és Miksa nevét, akik ugyebár hoztak ugyan kemény törvényeket, mégsem ártottak senkinek, a másik oldal számára azonban az eleven és húsba vágó tapasztalat nem a magyar királyok által nem alkalmazott etnekelles törvények, hanem a XXII. artikulus és Belgioioso, illetve még a cikkely születése előtt, később a cikkely nevében elkövetett erőszakos cselekmények voltak. A rendek Szuhay és Mikáci elleni megkülönböztetett figyelmének a gyakran emlegetett kamarai perek mellett is éppen a Belgioioso parancsnoksága alatt álló császári csapatok által támogatott felső-magyarországi templomfoglalások voltak az okai, amelyekben a két főpap aktívan részt vett. Ebbe keveredtek bele velük együtt a jezsuiták is, és ezt próbálták

¹⁴ MNL OL I 47 Bocskaysche Friedensakten, 425. A szerencsinek nevezett kiáltványról van szó, amely júliusban keletkezett, ahogyan a legújabb kutatások meggyőzően bizonyították. Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés politikai nyelvei. Vázlat. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Szerk. Kármán Gábor, Zászkaliczky Márton. Bp., 2019, 64–65.

¹⁵ Kruppa Tamás: Giovanni Giacomo Belgioioso tábornok jelentései és a prágai nunciátúra iratai a Bocskai-felkelésről: Adalékok a Bocskai-felkelés előtörténetéhez. In: Politikai nyelvek, 85–118. A propagandához lásd még a császár és Belgioioso levelezése egy részét korabeli nyomtatvány formájában. Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga, busta 534 (s.f.).

ráhúzni Forgáchra: az eseményekben szintén fontos szerepet játszó Pethe Márton kalocsai érseknek a neve csak azért nem merült fel, mert ő éppen 1605-ben halt meg. Érthető tehát, hogy Illésházi miért ragaszkodott ahhoz, hogy az ezekben az eseményekben igaz, hogy csak részben kompromittálódott klérus ne képviseltesse magát. Az instrukció tehát beemeli a tanácsi irat vonatkozó részeit, amelyeket, mint láttuk Bocskai vádjai miatt az ő személyére hegyeztek ki.

A Forgách Zsigmond vezette tárgyalóbizottság az Illésházyék képviselte rendek követelésével szemben a katolikusok sérelmeinek felelegetésével próbálta elérni, hogy az addigi protestáns vallásgyakorlatot korlátozó törvények, beleértve természetesen a XXII. artikulust, érvényben maradjanak, arra hivatkozva, hogy a törvényeket az uralkodók nem alkalmazták.¹⁶ A többhetes és -fordulós tárgyalások során végül Forgáchnak sikerült kompromisszumos megoldást elérnie: a kialakult formula szerint a régi királyok törvényei változatlanul megmaradtak, de ugyanakkor – ez volt az udvar által tett kényszerű engedmény – ezektől el kellett különíteni (tolitur et separatur) az 1604/XXII. artikulust, mivel ezt a rendek beleegyezése nélkül hozták.

Pártok és frakciók Bécsben és Prágában

A kompromisszum Károlyi szerint bírta Róma approvációját, V. Pál pápa ugyanis egyik brévéjével tulajdonképpen a tolerari posse üzenetét küldte az udvarba, és ennek ellenére, vagy ennek ellenében léptek volna fel 1605. november végén Forgách és Szuhay, akik nem értettek egyet a Forgách Zsigmond által kialakult pontokkal. Ami által pápábnak bizonyultak a pápánál is.¹⁷ Mivel súlyos állításokról van szó, érdemes egy pillantást vetnünk arra a fogalmi keretre, amelyet Károlyi nemcsak ebben a konkrét mozzanatban, hanem általában, a téma feldolgozása során követett. Miről is van szó?

Károlyi mind a felkelők, mind a hatalom oldalán több olyan csoportosulást is elkülönít, amelyeket pártokként aposztrofált: ez ma sem szokatlan eljárás, de talán ebben az esetben egy kissé túlságosan is direkt. Megkülönböztet egy pápai-spanyol pártot, amelynek prominens képviselői Forgách és Szuhay püspökök, Ferreri nuncius, valamint San Clemente spanyol követ lettek volna, azonkívül egy „politikuss” csoportosulást, akikhez a korszakban azokat sorolták, akik az

¹⁶ Vagyis a Magyar Tanács opiniójának Klesl által Rómába küldött változatából azért maradt ki a kérdéses mondat, mert az nem a magyar klérus, hanem egyértelműen az uralkodók felelősségét, vagyis hogy évtizedekig nem történt határozott lépés az eretnokség visszaszorítására, domborította volna ki. Ráadásul úgy tűnhetett, mintha a Magyar Tanács, amelyben többségben éppen a klérus tagjai voltak, burkolt vádat fogalmazott volna meg ebben a kényes kérdésben saját királya ellen.

¹⁷ MOE XI, 632.

államérdek mindenhatóságát vallották. Ezek közé tartoztak volna a már említett „magyarfaló” Klesl, a császár környezetéből Coraduzzi, valamint Trautson és Krenberg. A felkelők oldalán találunk radikálisokat vagy túlzókat (ami már egészen direkt módon utal a Bocskai felkelésre mint forradalomra), akiket egyébként ultráknak is hív, valamint a mérsékelteket, ez lenne a megegyezés vagy békepárt, amely tovább osztódik Bocskai és Illésházy követőkre.¹⁸ Ez utóbbiak lennének a konzervatívok, akiknek tulajdonképpen az egész megegyezés köszönhető, természetesen Illésházyval az élükön, akiket más alkalommal „conservativ szabadelvűek”-nek is hív.¹⁹ De ez még nem minden, mert Károlyi a saját korának pártviszonyait tükröző állapotot az osztrák-magyar kiegyezés fogalmi keretébe helyezi: egy alkalommal ki is mondja, hogy a bécsi béke volt szerinte az első osztrák-magyar kiegyezés.²⁰ A párhuzam tehát egyértelmű, de az tulajdonképpen nem derül ki, hogy korának Deákját vajon Illésházyban vagy inkább Bocskaiában lássuk. Mindezt azért fontos figyelembe vennünk, mert ez a gondolati váz arra kényszerítette Károlyit, akinek a nemzedéke a kiegyezés és az azt követő példátlan fellendülés hatása alatt állt, hogy forrásait ennek megfelelően csoportosítsa.

Ezzel magyarázható, hogy már a tárgyalások első lépésénél azt feltételezi, hogy annak pontjai – ne feledjük, a korponai tárgyalások megírásakor nem volt birtokában a Magyar Tanács említett opiniója – a bécsi, illetve prágai udvar mérsékelt politikusaitól, illetve Mátyás főhercegtől származnak. Aki, mint tudjuk, három évvel később megkötötte a konföderációt a magyar majd az osztrák rendekkel és elfogadott a protestánsok, értsd a magyarság érdekeit messzemenően szolgáló törvényi szabályozást, hogy Károlyi kifejezésével éljünk, az első kiegyezést.²¹ Fentebb azonban láttuk, hogy Forgách Zsigmond instrukciójának megfelelő része alapvetően a Magyar Tanács opinióját követi, tehát alapelemei nem a bécsi és prágai udvar vallásügyben mérsékelt álláspontot képviselő politikus tanácsadóitól származnak. Mindez azért érdekes, mert természetesen Károlyi is felismeri, hogy Forgách Zsigmond a Magyar Tanács állásfoglalása alapján tárgyalt, hisz ő találta meg az iratot, csakhogy egyúttal azt is állítja, hogy a Korponán kötött kompromisszumok elfogadása által az első bécsi békéhez vezető tárgyalások előfeltételei Forgách, Szuhay és a nuncius (a pápa) ellenében jöttek létre. Sőt, az opiniót arra használja, hogy újabb vádat fogalmazzon meg a klérussal, név szerint Forgách Ferencsel szemben, holott a tanácsnak Forgách és Szuhay is a tagjai voltak, az

¹⁸ MOE XI, 543, 632, 634, 640, 643, MOE XII, 3, 9.

¹⁹ MOE XI, 606.

²⁰ MOE XI, 392.

²¹ Bernard Rill: Kaiser Matthias. Bruderzwist und Glaubenskampf. Graz–Wien–Köln 1999, 135-140, 147-148.

állásfoglalásnak tehát az ő véleményüket is tükröznie kellett, ráadásul az opinio éppen a tanács katolikus tagjainak a munkája volt! A „politikuskok” Károlyi által említett mérséklő hatása emiatt nyilvánvalóan nem teljesen úgy és olyan mértékben valósult meg, ahogyan az MOE kötetiben olvashatjuk.

Mindez azt is jelenti, hogy az ultrakonzervatív spanyol-pápai párt szerepeltetése meglehetősen sántít: természetesen volt különbség a különböző vélemények között, csak hogy ennek alátámasztására Károlyi ebből a kezdeti időszakból sajátos módon hoz írásos bizonyítékot. A Forgáchcsal szemben megfogalmazott prekonceptió, illetve hogy mindenáron párt alapon próbálja értékelni a püspök-kancellár lépéseit, tulajdonképpen arra kényszeríti, hogy az események rekonstrukciója során néhol önkényesen járjon el.

Forgáchnak a tárgyalások és a „kiegyezés” megakadályozására tett lépései között Károlyi döntő fontosságúnak tartja a Borghese 51C kötetében található, fentebb már többször idézett memorandumot, amely az egyháziakat leginkább érdeklő I., V–IX. pontokat veszi sorra. Az irat kéthasábos, az egyikben futnak a pontok, míg a másikban Forgách latin és a nuncius olasz nyelvű megjegyzéseit olvashatjuk. Károlyi hűen és pontosan végigmegy ezeken, ezért feleslegesnek tartom ezt itt újra felsorolni:²² a mi szempontunkból a lényeg, hogy a memorandumot perdöntő bizonyítéknak tartja, hogy Forgáchék már a korponai tárgyalásokon, november végén, a törvények csorbíthatlan megtartása mellett kardoskodva, ellentámadásba lendültek. Követeléseiket azonban nem tudták keresztülvinni, ezért a bécsi béke által megszületett az elsősorban a Habsburg-dinasztia és a katolikusok – de nem a keményvonalas pápas párt számára – kedvező kompromisszum. A dolog egyetlen szépséghibája, hogy ezt a Kassán áprilisban összegyűlt rendek Bocskaival az élükön mereven elutasították.

Károlyi a kronológiai rendben ismertetett események kapcsán néhány hónappal és jó pár oldallal később újra visszatér a memorandumra, ezúttal hosszabban elemezve, de természetesen a már ismert elfogultsággal: részletesen idézi okfejtését, amelyet rémképek festésének, „sophistikus kiszínezésnek”, „szarvasokoskodásnak” minősít, és a kancellár hitbuzgóságának és képzelő tehetségének bizonyítékát látja benne.²³ Ezzel szemben állt volna Ferreri nuncius (ekkor még) józan és távolságtartó álláspontja, amely mint láttuk, pápai utasításra történt. Ez azonban nem tartott sokáig, mivel „Forgács és Szuhay hióbpostái” az amúgy sanguinikus nunciust fölzavarták a nyugalmból, aki „apródonként teljesen beleélte magát Forgács lázas látomá-

²² Archivio Apostolico Vaticano (AAV) Fondo Borghese serie III, vol. 51C, fol. 89r–92r.

²³ MOE XI, 635.

nyaiba.”²⁴ És fel is akart kerekedni, hogy Bécsbe menjen és rávegye Mátyás főherceget a vallási cikkelyek megváltoztatására, de aztán meggondolta magát, mert úgymond az utolsó pillanatban eszébe jutott, hogy ezzel a lépéssel megsértené a császárt.²⁵

A Károlyi által követett narratívának természetesen forrással kellett igazolnia, hogy a spanyol-pápai párt már ekkor bebizonyította magáról, hogy képtelen bármilyen kompromisszumra, és hű ellenképe a Bocskai táborban meghúzódó radikálisoknak, a minden engedményt elutasító, és tulajdonképpen a Habsburgok trónfosztását kívánó hajdúknak. Csakhogy az általa hosszan és többször idézett memorandum nem ekkor, 1605 novemberében, hanem hónapokkal később, az első bécsi béke aláírása után született! Tehát tézisének alátámasztása céljából, hogy a klérus elleni vádjait alátámassza, antedatálta a memorandumot, vagyis ugyanúgy járt el, mint az augusztus 7-i opinio esetében, csak azt időben nem előre, hanem visszavetítette. 1605 novemberéből vagy decemberéből, illetve januárjából valójában nem ismeretes efféle, Forgách személyéhez köthető irat, amelyet a tárgyalásoknak kifejezetten az első, a vallásgyakorlat húsba vágó pontjával kapcsolatban fogalmaztak volna meg. Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy testvérén keresztül ugyan nem hivatalosan tájékozódhatott, de nem volt beavatva a részletekbe. Amikor viszont hivatalosan is értesült a feltételekről, azonnal tiltakozott. Előtte nem tudunk ilyen akcióról: például a Mátyás főhercegnek címzett, január 26-án kelt levelében főleg az egyházi bíróságok, a főpapok hivatalviselése ellen szólal fel. Az egyetlen, a vallásgyakorlattal összefüggésbe hozható pont az utolsó, amely a királyi adományozások azon záradékát érinti, amely szerint az új tulajdonos köteles fenntartani a katolikus templomokat.²⁶

Ha azonban a katolikus világi tanácsosok 1605 augusztusában megfogalmazott állásfoglalását szem előtt tartjuk, akkor ezt a február 9-e után született tiltakozást sem okvetlenül fogjuk a doktrinér, Rómából és Madridból (táv)irányított politikai vonalvezetésnek tulaj-

²⁴ MOE XI, 637.

²⁵ Uo. Úgy vélem, hogy Károlyinak a memorandumra elsősorban azért volt szüksége, mert így a nunciust is belekeverhette az eseményekbe, ezáltal igazolva visszafelé egy külön pápai-spanyol párt létezését. Azt mindenképpen meg kellett magyaráznia, hogy a nuncius később miért tért el az állítólagos római tolerari posse utasítástól: az eseményeket így előadva még jobban ki-domborodik az Illésházy és az általa vezetett konzervatív-szabadelvű pártnak az első osztrák-magyar kiegyezésben játszott kétségtelenül elévülhetetlen érdemeket szerző szerepe.

²⁶ Forgách Ferenc okmánytár. Levelek és iratok (1586-1615). Kiad. Kruppa Tamás (Collectanea Vaticana Hungariae I/20). Budapest-Roma 2022, n. 15 (sajtó alatt).

donítani. Forgách ugyanis az első cikkely kapcsán, amely a legfontosabb volt, és amely tehát a bécsi kompromisszum (az első bécsi béke) jegyében meghagyta az eddig fennálló törvényeket, az 1604/XXII. artikuluszt pedig elkülönítve kezeli, végső soron ugyanazt fejtegeti – amit persze lehet Károlyi nyomán merő szofizmusként értékelni –, mint amit az előző nyáron a főhercegnek felterjesztett opinióban is olvashatunk. A kancellár cikkelyhez fűzött megjegyzésében ugyanis a következőt olvassuk: „abban az állapotában hagyni a vallást, amelyben az eretnokség büntetlenül garázdálkodhat, semmi mást nem jelent, mint hogy bárkinek, aki csak akarja, engedélyt adunk, ahogyan gyakorlatilag az artikulus is teszi, a lelkiismeret szabad gyakorlására.”²⁷ Utána kifejti, hogy olyan törvények változatlan állapotban tartását javasolni, amelyek nem megakadályozták, hanem ellenkezőleg, elősegítették az eretnokség elterjedését, ugyanakkor arra hivatkozni, hogy éppen azért kell érvényben hagyni ezeket, mert büntették az eretnokséget, óriási önellentmondás. Károlyi szerint mindez a püspök-kancellár jó tollán és stílusán kívül semmi egyebet nem bizonyít, mint a maradiságot, és arra való képtelenségét, hogy megértse, megváltoztak az idők, pontosabban beköszöntött a kompromisszum, a jó értelemben vett megalkuvás ideje: ezt értették volna meg Mátyás főherceg és Illésházy az első osztrák-magyar kiegyezés tető alá hozói. Ráadásul vehemens fellépésével magával rántotta az addig józan és mérsékeltbb álláspontot elfoglaló Ferreri nunciust is.

A fentebb idézett források alapján egyértelmű, hogy a kancellár és a Magyar Tanács katolikus tagjainak véleménye már kezdettől fogva eltért a Károlyi által sötét színekkel lefestett Melchior Klesl által képviselt állásponttól: a narratívában a bécsi püspök alakja mögött egyébként teljesen háttérbe szorul Forgáché,²⁸ de mégis újra és újra előkerül a magyargyűlölő machiavellista bécsi püspök mellett. A haladás, vagy használjuk mi is azt a szót, amit Károlyi, a kiegyezés kerékkötőjeként. Az általa felállított fogalmi keret, az első osztrák-magyar kiegyezés azonban kiosztotta a szerepeket: hiába ítélte el Klesl, Mátyás tanácsadójaként a többi machiavellistával együtt be kellett tölteniük azt a történelmi szerepet, amelyet rájuk osztott. Ennek viszont áldozatul esett a katolikus tanácsosok opinója.

Kétségtelenül a megegyezés meghíúsítását célozta az a Rómába eljuttatott kérés, amely egy legátus küldését kezdeményezte a pápánál, és amely drámai jeleneteket eredményezett a március 29-i audiencián, ahol Mátyás főherceg felelősségre vonta Forgáchot és Szuhayt.²⁹ Károlyi hosszan elemzi a konfliktust, amely Forgáchék meghátrálásával végződött: maga a kancellár által elbolondított Ferreri látta volna

²⁷ AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 51C, fol. 89r.

²⁸ Lásd például MOE XII, 257–259.

²⁹ MOE XII, 13.

be, hogy ez a lépés, amely a kancellár szerint a katolikus vallás érdekeit szolgálta volna, éppen az ellenkezőjét eredményezné, és végül ilyen értelemben írt Rómába is. A pápa pedig válaszában tulajdonképpen a főhercegnek adott igazat: tehát megint ugyanoda jutunk, hogy a kancellár fellépése tulajdonképpen nem hite és vallása érdekét szolgálja, hanem éppen ellenkezőleg, a katolicizmus és az egyházi rend létét veszélyezteti, ezzel szemben a Mátyás által vitt vonal ennek megőrzését szolgálja.³⁰

A Magyar Tanács újra: a sine praeiuditione religionis catholicae

A korponai tárgyalások lezárása és a február 9-i első bécsi béke közötti szűk két hónapnyi időt az eseményeket igen részletesen ismertető, és a háttér felvázolására újra-újra láthatóan élvezettel kitérő Károlyi néhány mondattal intézi el: láttuk, hogy ennek egyik oka, hogy nem állt rendelkezésére ebből az időszakból olyan forrás, amellyel a pártok fentebb idézett egymás közötti éles harcát megfelelő módon demonstrálhatta volna. Pedig ha az udvari kamarának az időszakra vonatkozó anyagát fellapozzuk, amelyet annak idején levéltárosként éppen Károlyi rendezett, azok között a minket most elsősorban érdeklő kulcsfontosságú január hónapból tucatnyi olyan iratot találunk, amelyek az első artikulussal foglalkoznak. Ezekre Károlyi is hivatkozik, kiadva az 1606. január 3. és február 9. közti egy hónap tárgyalásairól készült feljegyzéseket, mégis valahogy nem tartotta fontosnak, hogy ezekkel a sokszor cetlikre írt feljegyzésekkel érdemben foglalkozzon.³¹ Pedig a feljegyzések az első artikulussal kapcsolatos megszövegezés körüli nehézségekre vetnek éles fényt. Az artikulus szövegvariánsai közül egyet emelnék ki, amely véleményem szerint alapvető fontosságú, illetve a benne foglaltak általánosíthatók a tárgyalások lezárását, és az 1606. február 9-i első változatát, majd végül június 23-án elfogadott bécsi béke első cikkely záradékát, a sine praeiuditione religionis catholicae formula genezisét illetően.

A feljegyzés 1606. januári, Károlyi szerint a január közepe táján megejtett ülésen született az első artikulus ügyében, és érdemes szó szerint is idézni: „Öfelsége ne gondolja, hogy az országlakosokat a vallás ügyében sérelem (iniuria) érte volna. Ha mégis lennének olyanok, akik úgy vélik, hogy sérelem érte őket, panasszal fordulhatnak hozzá, amelyet öfelsége hivatalából és a királyi esküjében foglaltakból fakadóan orvosolhat.”³² A margón az utolsó tagmondat variációja olvasható, amely úgy szól, hogy ha az uralkodó panaszt jogosnak

³⁰ MOE XII, 8–18.

³¹ MOE XII, 496–499.

³² MOE XII, 496.

és igazságosnak tartja,³³ akkor orvosolja. Hogy mi alapján is kellene ilyen, úgymond egyedi esetekben az uralkodónak ezt megtenni, még ugyanezen az oldalon kiderül. A lap alján három pontot találunk, amelyek közül az első arra utal, hogy a cikkely megszövegezésénél az 1604. évi XXII. artikulust kell alapul venni. Utána következik tulajdonképpen ennek az artikulusnak az értelmezése: a második pontban ugyanis azt olvassuk, hogy őfelségének nem kell azzal számolnia, hogy igazságtalanságot követne el az eretnekek megsértésével (azaz a XXII. artikulusban foglaltak alkalmazásával), és a jövőre nézve semmi nem kötelezi, mivel már a szó (iniuria) is értelmetlen. A 3. pont nyomatékosítja, hogy nem lehet szó semmilyen sérelemtől. A 2. és a 3. ponthoz fűzött megjegyzések szerint ezáltal a vallás ügye az általános országgyűlésről a részgyűlésekre tevődne át, ahol őfelsége egyszerűbben és könnyebben járhatna el.³⁴ Mintha a szöveg megfogalmazói arra gondoltak volna, hogy a vallási sérelmek elrendezése különalkuk útján válna lehetségessé, pontosabban esetről-esetre az uralkodó mérlegelése, majd döntése alapján történne orvoslásuk. Most viszont csak a katolikusok szempontjából vizsgálva az ügyet, ez olyan formula volt, ami által megmaradtak volna a korábbi törvények, beleértve a vitatott 1604/XXII. cikkelyt is, a király fóruma pedig nem a generális országgyűlés lett volna, ahová összegyűltek volna a nemesi küldöttek az ország minden pontjáról és érvényesíteni tudták volna erejüket, hanem a partikuláris, azaz a részországgyűlés, ahol az erőviszonyok egészen mások voltak. Erre, mint láttuk, a szöveg konkrétan utal. Rögtön felvetődik persze a kérdés, hogy a megfogalmazás kiagyalói vajon pontosan mire is számítottak, amikor papírra vetették ezeket a sorokat. Komolyan gondolták, hogy egy ilyen formula elfogadását keresztül tudják vinni a protestáns tárgyalófélnél, amelyik egyértelmű győzelemre állt?³⁵ Mert nyilvánvaló, hogy protestáns szempontból ezt a gyakorlatot ugyanolyan elfogadhatat-

³³ Uo.

³⁴ MOE XII, 496–497.

³⁵ A helyzet ugyanakkor kétségtelenül pikáns volt, hiszen Mátyás megbízottjai nem generális, hanem a rendek által összehívott partikuláris országgyűléseken tárgyaltak, kikerülve a csak uralkodó által összehívható generális gyűlést. Az ő szempontjuk nyilván az volt, hogy a mindenképpen összehívandó általános országgyűlésen már kész tények elé állítsák az uralkodót. Ez kétségtelenül egy olyan politikai és jogi helyzet volt, amely ellentmondott nemcsak a szokásoknak, hanem az ország törvényeinek is. Viszont a megegyezés kényszere miatt mindkét tárgyalófél hallgatólagosan elfogadta ezt a fennálló jogrendet felrúgó, de előjelét tekintve különbözőképpen értelmezett, lázadásként aposztrofált eseménysorozat következtében előálló rendkívüli, exlex helyzetet.

lannak találták volna, mint amilyen sérelmesnek az eltörölni kívánt, hírhedt artikulust.

Nem csoda, hogy a legtöbb, amit elérték, az volt, hogy a február 9-i egyezségben a törvényt ugyan nem törölték el, de elkülönítették a többtől (*tolitur et separatur*). Károlyi ezzel igen hosszan és részletesen foglalkozik, de csak a februárt, illetve különösen az áprilisi hónapot követő időszakban, amikor, mint ismeretes, a kassai gyűlés teljes mértékben elvetette a februári egyezséget, közte természetesen az első cikkelyt. Az viszont nem derül ki, nála sem, hogy pontosan hogyan gondolták a felek a megkötött egyezmény gyakorlati kivitelezését. Hogy tudniillik lesznek érvényben maradó törvények, amelyeket azért nem kell eltörölni, mert eddig sem értek el velük semmit – ezek lennének a Ferdinánd és Miksa által hozott protestáns ellenes törvények –, illetve ezekhez képest kell még elkülöníteni az egyiket? Véleményem szerint éppen ezért érvelt Forgách a fentebb szó szerint idézett memorandumában amellelt, hogy az eddigi törvényi szabályozás, így a 1604/XXII. artikulus a *tolitur et separatur* formula miatt semmit nem ér az eretnekek megfélemezését illetően, következtésképpen nem szolgálja a katolikus vallás érdekeit. Egy törvény vagy érvényben van, vagy nincs, ez utóbbi esetben nem is létezik. Harmadik lehetőség, tudniillik, hogy nincs megsemmisítve, de ugyanakkor nem is érvényes, nincs. A bécsi udvarban arra számítottak, hogy e két úgymond szélsőséges eset között, azokat megkerülve fenntartsák az eddigi gyakorlatot, vagyis hogy a törvényt nem alkalmazzák. A *tolitur et separatur* tehát ennek a szándéknak jogi köntösbe bújtatott, valójában fából vaskarika, kifejeződése volt. Érthető, hogy ez a lehetőség ekkor már sem a felkelőket, sem a klérust, ellentétben a bécsi udvarral, érthető módon nem elégítette ki. Az előbbinek túl kevés, az utóbbinak túl sok volt: a bécsi udvar érdekeit, amely már ekkor a birodalom jövőjére és az örökösödésre koncentrált, és tulajdonképpen Illésházy érdekeit szolgálta, aki már ekkor javában építette visszaútját a Habsburg-udvarba: ennek világos bizonyítékai azok a januári uralkodói mandátumok, amelyek elkobzott javai visszaszolgáltatása tárgyában születtek.³⁶

Pontosan ezt ismeri fel a Magyar Tanács augusztus 7-i javaslatának az a része, amely a katolikus híveket és a klérust ért üldöztetéseket fogalmazza meg. Fentebb említettem, hogy Károlyi az MOE XII. kötetében közölte a sokat keresett opinio vonatkozó részét. Csakhogy

³⁶ MOE XI, 611, az iratokat illetően lásd ÖStA HKA HFU RN 90, 1606. Jan. 101–107, Febr. 9–12. Azt Károlyi is elismeri, hogy a február 9-i egyezség senkinek sem tetszett, tehát kizárólag az időhúzást szolgálta, illetve megszépiíti Illésházy szerepét, ugyanis elsősorban neki állt az érdekében az előzetes megegyezés, mivel ki akart békülni az udvarral és vissza akarta kapni a vagyonát.

ez csupán azt tartalmazza, hogy öfelsége a jövőben sem fog, ahogyan korábban sem üldözött senkit vallása miatt, sőt éppen fordítva, a katolikusok szenvedték el az üldöztetést. Utaltam arra is, hogy ezt a részt beemelték a Forgách Zsigmond számára készített instrukcióba, azonban kibővítve, ott ugyanis az szerepel, hogy öfelsége nem fog üldözni senkit vallása miatt, ahogyan azok se zavarják meg az ország békéjét és nyugalma a vallás ürügyén, és ne szítsanak lázadást, hogy a katolikusok zavartalanul gyakorolhassák hitüket, mivel nemcsak az egyháziakat, hanem az egyszerű katolikusokat is üldözték: ezen a ponton az instrukció szövege újra szó szerint követi az opiniót.³⁷ Nyilvánvaló, hogy a betoldás a főhercegi udvarban született, és az is, hogy az érvelés, amely tehát a vallás gyakorlását ürügyként használja a lázadásra, egészen Belgioioso híres levelére megy vissza, aki ezt a vádat apológiájában megismételte.³⁸

Mindezt azért fontos emlékezetünkbe idézni, mivel csak ennek a szövegrésznek a fényében értelmezhető a január közepi ülés feljegyzésének azon kitétele, amely, mint fentebb láttuk, arról szól, hogy az uralkodó minden egyes esetet kivizsgálva döntsön a vallási sérelmekről, és ez ne generális országgyűlésen történjen. Ezzel ugyanis a XXII. artikus gyakorlati alkalmazásának egy olyan útját javasolja, amely alkalmas lett volna tulajdonképpen nemcsak arra, hogy a protestáns követeléseket, hanem hogy a katolikus sérelmeket is tárgyalásba vegyék. Ez pedig annak teremtette volna meg az elvi lehetőségét, hogy gátat vessenek az eretnokség további terjedésének. Itt még nincs szó *tolitur et separatur*-ról, ez később, a februári ülésen Illésházyék nyomására került bele,³⁹ akik így próbáltak valamit megmenteni abból az instrukcióból, amelyet Kassán kaptak, és amely a vallásgyakorlat tárgyában a felekezetek nevesítését követelte. Fordítva pedig a *tolitur et separatur* a Forgách Zsigmondnak adott instrukciónak éppen a katolikusok szabad vallásgyakorlatára és sérelmeire vonatkozó részt jelentéktelenítette el: ez nem tetszett tehát Forgáchnak, aki ezért tiltakozott.⁴⁰ Ő ugyanis az előző nyári magyar tanácsi állásfoglaláshoz

³⁷ A kérdéses rész: „*Modo etiam illi sub hoc religionis specie pacem et tranquillitatem publicam non turbent, aut rebellionem propterea non moveant, et catholici hac in parte immunes in eadem sua religionis professione et omnino salvi permanere possint.*” MNL OL I 47, Bocskaysche Friedensakten, 490.

³⁸ Lásd Nagy 1961, 68, Kruppa 2019, 94.

³⁹ „*Ultimus articulus in diaeta anni 1604. additus omittatur.*” MOE XII, 498. Hozzáteszi azonban, hogy ez nem járhat a király és a főherceg sérelmével.

⁴⁰ Természetesen az előző jegyzetben idézett szöveg azon pontja, amely a felekezeti viszonyoknak ugyanolyan állapotában hagyásáról szól, mint amilyenben Ferdinánd és Miksa királyok idejében volt, a fentebb említett okok miatt nem elégíthette ki Forgáchot. Uo.

tartotta magát, amely a januári tárgyalási fordulón készült feljegyzésben is kifejeződött.

Károlyi jól látta, hogy ezen a ponton eltért a nuncius véleménye, aki a memorandumnak ehhez a részéhez, Forgách latin nyelvű, fentebb idézett kommentárja után olaszul odabiggyesztette, hogy bár a királyok nem voltak képesek érvényt szerezni az eretnekek ellen hozott törvényeknek, de pusztá meglétük védi a katolikus vallást, a XXII. artikulust illetően pedig, hogy a probléma abból keletkezett, hogy a királyok sokszor alattvalóik beleegyezése nélkül hoztak törvényeket. Nyilván ő is arra gondolt, hogy a gyakorlatban a királynak lesz alkalmá a saját magának adott felhatalmazás által az erőviszonyok alapján dönteni, ahogyan a január 4-i feljegyzés is javasolta a részgyűléseken. Szavai arról árulkodnak, hogy tulajdonképpen félreértette a vita lényegét: a *tolitur et separatur* a törvénycikk hatályon kívül helyezésének előszobáját jelentette, hisz hiába maradt volna érvényben, alkalmazásának felfüggesztésével lényegében elválasztották volna az eretnekek ellen hozott korábbi törvényektől, következésképpen a királynak nem lett volna lehetősége, hogy vallási sérelmek tárgyában a protestánsok ellen, a katolikusok javára döntsön. Igaza volt ugyan abban, hogy a királyok többször hoztak törvényeket a rendek beleegyezése nélkül, de éppen ez az eset bizonyította, hogy ennek súlyos politikai következményei lehetnek. Nem annyira Forgách hiób postáinak hatására változtatta meg tehát a véleményét a nuncius, hanem nyilván megértette (Forgách értethette meg vele), hogy az egyezség nem azt jelenti, hogy minden marad a régiben, hanem éppen fordítva, a *tolitur et separatur* betoldása által tovább szűkül a mozgástér a katolikus érdekek érvényesítése előtt. Ezt a vélekedést erősítette azoknak a német teológusoknak a véleménye is, akik úgy érveltek, hogy Magyarországon az augsburgi vallásbéke nem érvényes, tehát a királynak ilyen jellegű és tartalmú törvény híján nem kell a birodalmi gyakorlathoz hasonlóan engedélyeznie a felekezetek szabad vallásgyakorlatát.⁴¹

A nuncius viselkedése egyébként valóban félreérthető: miközben az idézett iratban megengedő módon nyilatkozott a nemrég nyélbe ütött egyezségről, nem egészen fél évvel később Rómába írt levelében homlokegyenest másként állította be a történeteket. Ebben azt írta, hogy az egyezmény elfogadásának oka a magyar klérus volt, amely Forgáchot leszámítva, nem állt ellen a felkelt rendek követelésének, vagyis megismétli Klesl és Mátyás főherceg vádjait. Ez az állítás egészen bizonyosan nem felel meg a tényeknek, 1606-ból ugyanis több, a klérus tagjai által aláírt memorandumot, tiltakozást ismerünk.⁴²

⁴¹ Idézve MOE XII, 259-260, eredeti lelőhelye MNL OL I 47, Bockskaysche Friedensakten, 81-83.

⁴² Ráadásul egy keltezetlen, Károlyi által március 19-e előttre tett iratában a

Annak hogy aláírták a bécsi békét, amelyet egyébként Forgách is megtett, nem kizárólag kiszolgáltatott helyzetük volt az oka, hanem hogy a Rudolf császár által teljhatalommal felruházott Mátyás főherceg aláírta az egyezményt. A nuncius, ha mindenáron okolni akart valakit, vagy valakit, leginkább a főherceget és „politikus” tanácsosait, a Károlyi által gyakran emlegetett Kleslt és Khrenberget nevezhette volna meg.

A magyar főpapság kétségtelenül igen szorongatott helyzetben volt: nemcsak elvesztették a jövedelmük alapját adó birtokok nagy részét, persze csak azok, akiknek 1604 előtt maradt egyáltalán valamijük, hanem arra is folyton figyelniük kellett, kinek engedelmességedjenek. Az ország koronás ura és főkegyura Rudolf volt, azonban a tárgyalásokat a teljhatalommal felruházott Mátyás irányította, akinek a viszonya bátyjához finoman szólva sem volt felhőtlen. A főherceg politikai lépéseit, ahogyan Károlyi is megállapítja, szinte teljes mértékben a Habsburg-házon belüli öröklés határozta meg.⁴³ Ezért kissé sarkítva azt mondhatjuk, hogy bármi áron hajlandó volt megegyezni a felkelőkkel.

Csakhogy a februári 9-i első bécsi béke feltételeit a kassai rendek és Bocskai nem fogadták el, és a vallásgyakorlatot rögzítő első artikulusát illetően ragaszkodtak a felekezetek felsorolásához. Károlyi az előzőekhez hasonlóan igen részletesen és széles forrásbázison ismerteti az újra kezdődő tárgyalások fordulóit: a mi szempontunkból azt kell kiemelnünk, hogy a tárgyalásokat a holtponton az ülések során nem sokkal június 15-e után megfogalmazott javaslat lendítette át, amelyben először szerepel az egyezésbe belekerülő absque tamen praeiudicio catholicae romanae religionis formula. Ezt Károlyi olyan fontosnak tartotta, joggal, hogy közölte a szöveg hasonmását is.⁴⁴ A rövid szöveg az újabb egyezés megkötését illetően sorsdöntőnek bizonyult, mivel formálisan biztosította a katolikus vallásgyakorlat elsőbbségét. A formula a június 16-i „nagy szövegcsata” folytatásaként először a tárgyalások történetében hivatalosan is bekerült a Mátyás főherceg által javalt változatba.

De ennek is megvolt a maga előzménye: a Magyar Tanács június 5-i opiniójának utolsó bekezdése már tartalmazza ezt a formulát. És itt megint van egy kis kavarodás. Mivel ezt a formulát találjuk a tanácsi véleményben és a törvénycikktervezetben,⁴⁵ majd magában a törvénycikkben, és mivel ez vitathatatlanul a Magyar Tanácstól származik, amelynek Forgách is tagja volt, Károlyi nem ismerhette el, hogy

nuncius is arra szólította fel a császárt, hogy a béke katolikus egyházra sérelmes cikkelyeit ne erősítse meg. MOE XI, 873.

⁴³ MOE XI, 332, 661.

⁴⁴ MOE XII, 647.

⁴⁵ MOE XII, 503.

a kiutat éppen ez az opinio fogja jelenteni! Ezért a következő nyakatekert megoldáshoz folyamodott: a főherceg előtt, olvassuk, két javaslat feküdt. Az egyik Klesl hosszú teológiai fejtegetésekkel megtűzdelt irata, amely példaként a birodalmi gyakorlatra hivatkozott, hogy ott is csak a lutheránus felekezet szabad vallásgyakorlatát ismerték el. Ha a király engedélyezné nem egy, hanem rögtön három felekezet szabad gyakorlatát is, tekintélye jóvátehetetlen csorbát szenvedne, azonkívül koronázási esküjével és lelkiismeretével is ellenkezne. Azt javasolta tehát a főhercegnek, elégedjenek meg azzal, hogy sérelmeiket a főherceg orvosolni fogja. Ahogyan azt fentebb a januári ülés idézett irata alapján láttuk.

Ezzel szemben ott feküdt a főherceg előtt a másik javaslat, a magyar tanácsosok opinója, amely Károlyit idézve „... oda célzott, hogy a kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon,”⁴⁶ azaz a katolikus vallás sérelme nélküli formulát, és ami, még mindig Károlyi előadása szerint, a Klesl által javasoltnál „szabadelvűbb conceptusával messzebb látszott menni a kelleténél”!⁴⁷ Csakhogy szerinte ez csupán látszat volt: a magyar tanácsosok eleve nem is akarták betartani, amelyre bizonyítékként azt a Defensio című iratot hozza fel, amely valamikor július végén kelt. Ebben a főpapok azzal védekeztek, hogy a formulát azért javasolták, mivel kellőképpen általános, a megfogalmazás homályossága pedig lehetővé teszi, hogy a nekik tetsző módon értelmezzék a törvénycikket.⁴⁸ Vagyis Károlyi narratívájában a „hyperloyális” Magyar Tanács eleve rosszhiszemű volt, mivel a törvény alkalmazását a mindenkori erőviszonyok alapján akarta betartani és betartatni, amelyek nem igazán kedveztek a katolikus érdekeknek, hisz a II. Lajos óta hozott eretnekellenes törvényeknek sem voltak képesek a magyar királyok érvényt szerezni. Ezzel szemben a jóhiszemű felkelők tulajdonképpen semmi mást nem akartak, mint a kialakult felekezeti (erő)viszonyok törvényi rögzítését – mint láttuk a régi törvények megtartásával a katolikus fél is elismerte a status quot –, de amely természetesen nekik kedvezett, a katolikusokat azonban egyértelműen hátrányosan érintette. Ez a rosszindulat azonban szerinte régebbi keletű volt: már a február 9-i első bécsi béke kapcsán is rosszhiszeműségről, mala fidesről beszél Károlyi, mivel a Habsburg fél, természetesen a pápai-spanyol párttal egyetemben, már az akkor megkötött egyezményt sem szándékoztak betartani. Sőt azt állítja, hogy az egyezség vallásügyi része a két, sajnos a névtelenség homályában maradó két bécsi teológus, Mátyás főherceg és köre, valamint buzgó katolikus tanácsosok, szerinte Forgách és Szuhay műve len-

⁴⁶ MOE XII, 160.

⁴⁷ MOE XII, 161.

⁴⁸ MOE XII, 552-553.

ne.⁴⁹ Ez utóbbira azonban nem hoz bizonyítékot. Csakhogy fentebb láttuk, hogy a Ferrerivel közös memorandum éppen ezt az egyezséget kritizálja: nehezen hihető, hogy Forgách és Szuhay egyszerre lennének a létrehozói ugyanakkor az ellenzői! Ráadásul, amit pedig Károlyi pontosan tudott, hisz idézte is, a klérus februárban azzal a kéréssel fordult Rómához,⁵⁰ hogy a február 9-i egyezés következtében előállt helyzetben küldjön legátust: éppen emiatt idéztette maga elé Forgáchot Mátyás és tett a megkeresés miatt panaszt Rudolf császárnál!

Azt az állítást is elég nehéz elfogadni, hogy míg az egyik félnek Károlyi felrója, hogy az egyezséget eleve az erőviszonyok alakulásának függvényében (lásd az említett mala fidest) óhajtotta betartani - a politika világában egyébként bevett módon -, a másik, a protestáns fél esetében természetesnek veszi ugyanezt. Mi alapján kellene különbséget tennünk?

Sőt, Károlyi szerint az egész vallásügyben tett engedmény hátterében kizárólag az állt, hogy a Habsburg-kormányzat, függetlenül attól, hogy a prágai vagy bécsi udvarról beszélünk, pénzügyi segílyt akart kicsikarni a Szentszéktől és Spanyolországtól. Ezt az állítást egyetlen forrásra, a velencei követ beszámolójára alapozza. Szent Márk köztársaságának hivatalnoka viszont nem biztos, hogy objektív szemlélője volt az eseményeknek, tekintve, hogy hazáját éppen ekkor átkozta ki V. Pál pápa, éppen az egyházi joghatóság kérdésének igen kényes, és igen hosszú idő óta húzódó vitás kérdésének újabb kiéleződése miatt.⁵¹ Ezt a nyilvánvalóan kettős mércét azonban, amelyet Károlyi is, szerintem, bizonyosan látott, a nagyobb jó, a fellázadt magyar rendeknek köszönhető első osztrák–magyar kiegyezés ténye ellensúlyozta, illetve visszafelé igazolta. Tehát megint ugyanoda jutunk: a haladás és a retrográd, haladásellenes erők összezsapásának vagyunk a tanúi, a tét pedig a magyarság jövője.

Károlyi ennek a képnek a megerősítéséhez és teljesebbé tételéhez Ferreri nuncius augusztus 14-i jelentését idézi, amelyben eléggé különös okfejtést olvashatunk. A minket érdeklő rész azzal kezdődik, hogy Mátyás főherceg mentegetőzött előtte a történekekért, és a bécsi béke első törvénycikke miatt a felelősséget a főpapokra illetve a Magyar Tanácsra hárította. A felkelők és a főherceg megbízottai között áprilisban újra kezdődő tárgyalások során többek között egy újabb vita bontakozott ki, ezúttal az első cikkelynek a vallásgyakorlat érvényességi körét pontosító rész bevezető kifejezése, a *deliberatum* értelmezése körül. Ezzel kapcsolatban a kancellár azt mondta

⁴⁹ MOE XI, 639.

⁵⁰ MOE XII, 36–40.

⁵¹ MOE XI, 638. A konfliktusról lásd John Julius Norwich: *Storia di Venezia. Dal 1400 alla caduta della Repubblica II*. A cura di Aldo Sparagni. Milano 1989, 297–310.

neki, hogy a főherceg és tanácsosai pontosan ugyanúgy értelmezték és ugyanolyan értelemben alkalmazták, mint ahogyan ők (a Magyar Tanács) javasolták, vagyis a szövegben szereplő *deliberatum* kifejezés nem kizárólagos, hanem megengedő értelemben értendő,⁵² és mindez azt a célt szolgálta, hogy a magyarokat végre valahogyan megnyugtassák. Ezután következik egy különös mondat: a nuncius úgy folytatja, hogy tavaly nem ez volt a magyar püspökök tanácsa, de ő ezen nem csodálkozik, mivel egyikük sem hitbuzgó, kivéve a nyitrai püspököt, aki nem volt jelen a tavalyi tárgyalásokon.⁵³ Csak-hogy nemcsak ő, hanem egyetlen egyházi személy sem volt jelen, hisz láttuk, Illésházy kifejezett kérése volt, hogy a tárgyalásokon ne legyenek jelen egyháziak! Másrészt fentebb azt is láttuk, hogy éppen a nuncius volt az, akit először nem zavart, hogy az 1604/XXII. artikulust a február 9-i egyezmény gyakorlatilag érvénytelenítette. Mi lehetett „felelősségének” az oka? Ennek igazában véve egyetlen logikus magyarázata adódik: ő is, ahogyan évszázadokkal később Károlyi, beleütközött abba a nyilvánvaló ellentmondásba, amely a bécsi udvar kompromisszumot kereső, és ezért cserébe akár jelentős engedményekre is hajlandó, és a császári udvar kevésbé hajlékony politikája közt feszült. Megterhelve a már említett személyi ellentétekkel és a Habsburg örökösödés tisztázatlanságával. Ez fejeződik ki a nuncius július 31-i jelentésében is, amelyben az áll, hogy ha a lelkiismereti szabadság csak a magyarokra korlátozódott volna, és a császár hajlandó lett volna pénzt áldozni a békére, akkor a nagyobb rossz elkerülése érdekében szemet lehetett volna hunyni e fölött: de most, hogy a török elleni háború polgár- és vallásháborúvá fajult (*si passa alla guerra interna et di religione*), reméli, hogy a császár nem fogja aláírni a békét.⁵⁴ A február 9-i és a június 23-i békékben foglalt vallásgyakorlatra vonatkozó cikkelyek szövegei lényegesen eltértek egymástól, érthető tehát, hogy a nuncius februárban még hajlandó volt e fölött szemet hunyni: de június 23-a után ez már nem volt indokolt. Az viszont furcsa, hogy a felelősséget ennek ellenére a magyar klérus nyakába próbálta varrni. Ha azonban elolvassuk Mátyás főherceg Ferreri nunciusnak vagy testvérének, Miksa főhercegnek írt men-

⁵² „...vescovo di Nitria mi dice che interpretano a Vienna il loro consiglio con quell'istesso termine col quale dicono che la parola *deliberatum* non sia conclusiva ma remissiva...” A nuncius levelét lásd MOE XII, 592–594. Az idézet, 593. A *deliberatum* est értelmezéséről hosszas vita bontakozott ki 1606 nyarán a tárgyalásokon, amelyet Károlyi részletesen ismertet. MOE XII, 179–182. Az ehhez tartozó szövegtervezeteket lásd MOE XII, 506–508, a vonatkozó törvénycikket Magyar Törvénytár 1526–1608. Ford. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1899, 960.

⁵³ MOE XII, 593.

⁵⁴ MOE XII, 560.

tegetőző és szintén a magyar klérust okoló leveleit, érthetővé válik eljárása. Rómának már a jövőre kellett készülnie, ez pedig Mátyás bécsi udvarában formálódott, aki gubernátorként és teljhatalmú megbízottként hozta tető alá az egyezséget. Károlyi közöl egy iratot,⁵⁵ amelyben a főherceg kilátásba helyezi, hogy a bécsi béke vallásra nézve sérelmes pontjai ellen tiltakozik, és ezeket vissza fogja vonatni és meg fogja semmisíttetni. A dolog szépséghibája, hogy az iraton sem dátum, sem pecsét, sem aláírás nem található. Vagyis valójában nem is létezett. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen irat nem az említettek, hanem egy harmadik fél számára, valószínűleg Róma megnyugtatósára készült, és azokkal a levelekkel együtt kell kezelni, amelyek a magyar klérust, illetve a császárt tették felelőssé a kialakult helyzetért.⁵⁶ A Szentszéket meg kellett nyugtatni és el kellett magyarázni a kialakult helyzetet: hisz nem a magyar klérus, nem a császár, hanem a főherceg megbízottai tárgyaltak Korponán és Kassán! Ferreri idézett levelei a Mátyás és tanácsosai által követett pragmatikus hozzáállást tükrözik, amelyből ugyanakkor Forgách és a magyar klérus elleni vád is fakadt, amit később az eseményeket feldolgozó Károlyi átvett.

A fentebb mondottak alapján tehát úgy vélem, hogy a kulcsfontosságú 1606. év eseményeivel kapcsolatosan Károlyi által felállított narratíva fogalmi kerete – az első magyar kiegyezés –, valamint a hozzátartozó 19. századi pártstruktúra mint előfeltevés, ma már kevésbé alkalmas arra, hogy megfelelő módon leírja az eseményeket. Különböző politikai érdekcsoportok természetesen működtek, ám nem pontosan úgy, ahogyan Károlyi lefesti: Forgách Ferenc nyitrai püspök és kancellár, majd érsek-bíboros és főkancellár hitéből, társadalmi rangjából és legfőképpen az általa betöltött hivatal alapján harcolt egy olyan megegyezés ellen, amely szerint nem szolgálta a katolikus egyház és a klérus érdekét. De mi mást kellett, lehetett volna tennie? Károlyi nagyon találóan jegyzi meg, hogy 1608 előtt jogszokásról és nem törvényekről beszélünk,⁵⁷ ami természetesen elsősorban a vallásgyakorlatra vonatkozik, a politikai játszma tétje tehát az volt, mi kerül a törvényekbe: a küzdelem szereplői, így Forgách és a Magyar Tanács katolikus tagjai szemmel láthatóan tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy az elfogadandó törvények hosszú időre meghatározzák majd meg a felekezeti viszonyokat, benne a katolikus egyház helyzetét és jövőjét. Kiindulási alapjuk természetesen a fennálló törvényi helyzet volt: 1605. augusztus 5-i opiniójuk ezt az alapállást fejezte ki. Azt ma már nem tudjuk eldönteni, mekkora esélyt adtak annak 1605 nyarán, hogy a felkelők belenyugszanak az addigi törvényi szabályozás fenntartásába: ha reménykedtek is ebben, legkésőbb 1606. február 9-én

⁵⁵ MOE XII, 643–644.

⁵⁶ MOE XII, 527–528, 544–550, 598–600.

⁵⁷ MOE XI, 267.

fel kellett ocsúdniuk – ha lett volna ilyen – az illúzióból. A Forgách által még feltehetően februárban benyújtott memorandum ennek hű lenyomata. A klérus nem volt könnyű helyzetben, a Rómából érkező jelek nem voltak egyértelműek: ennek oka vagy az lehetett, hogy Ferreri nuncius híradásai miatt először nem teljesen értették meg, hogy a *tolitur et separatur* a sarokpontja a vallásgyakorlat rendezésének, vagy egyszerűen csak kivártak. Mátyás és Rudolf legendásan rossz viszonya, a Habsburg örökösödés egyre feszítőbb kérdése, benne a spanyol „párt” szerepével óvatosságra kellett, hogy intse a Szentszék. És ott volt még a nantesi ediktum friss példája.⁵⁸

A megoldást jelentő formulát a Magyar Tanács vetette fel 1606. június 5-én. Jóllehet Károlyi közli, mégis a fentebb említett fogalmi keret nem engedi meg a számára, hogy ezt a katolikus világi és egyházi tanácsstagok javára írja: ehelyett az általa egyébként igen negatív színekkel lefestett Klesl, Khrenberg és természetesen a mögöttük álló Mátyás főherceg erényének és ügyességének, a két egymás ellen feszülő erő kompromisszumának tulajdonítja a kérész életének bizonyuló sikert. Mindez rávilágít arra az emiatt homályban maradó mozzanatra, hogy - a most nem számítva a felkelők oldaláról Illésházyt - a Magyar Tanács javaslataival döntő szerepet játszott a bécsi béke tető alá hozásában: a főherceg ehhez a tanácsosaival együtt a megfelelő politikai támaszt adta, ami persze nem kevés, sőt a döntő tényező, de a kezdeményezés annak a maroknyi egyházi és világi katolikus tanácstagnak volt köszönhető, akik között kulcsszerepet a kerékkötőként lefestett Forgách Ferenc játszott.

⁵⁸ Tóth István György: Bocskai István és a katolikus egyház. In: Történelmi Szemle 47 (2005) 115.